

Deák Ágnes

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS LORD ACTON: TALÁLKOZÁS A LIBERALIZMUS ÉS A NACIONALIZMUSKRITIKA METSZÉSPONTJÁN

A magyar politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató számára az európai eszmetörténeti párhuzamok keresése az esetek többségében a magyar alkotó inspiráló forrásainak megnevezését, az átvett vagy átformált gondolat eredeti megfogalmazásával való összevetését jelentheti csupán. Ritkán adódik alkalom arra, hogy nyomon követhessük egy magyar gondolkodó szellemi teljesítményének beépülését kora nyugat-európai intellektuális közegébe. Ezen kivételek egyike Eötvös József A TIZENKILENCEDIK SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA című műve, amelynek német nyelvű kiadása, az első köteté 1851-ben, a másodiké 1854-ben igen számottevő külföldi visszhangot váltott ki. Concha Győző EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA című tanulmányában részletesen ismertette a nyomtatásban megjelent bírálatokat éppúgy, mint az Eötvösnek küldött, elismerő szavakat tolmácsoló magánleveleket. Munkájában kitér Charles Montalembert, Joseph Hammer-Purgstall, K. J. Anton Mittermaier, F. L. Georg von Raumer, Joseph M. von Radowitz, Jakob Philipp Fallmerayer, Alexis de Tocqueville, Julian Schmidt, E. R. Laboulaye, Victor Cherbuliez, Johann Kaspar Bluntschli véleményére. Mindazonáltal már Concha írásából is sejthető, s az eredeti kritikákat és leveleket olvasva pedig egészen nyilvánvalóvá válik, hogy ezen általános elismerés Eötvös művének a szabadság és egyenlőség viszonyát fejtegető alapgondolatait övezte. Eötvös azonban százada uralkodó eszméi között harmadikként a nemzetiségi eszmét is megjelöli, s ennek történeti és politikai szerepéről, az általa kívánatosnak tartott fejlődési irányról részletesen szól művében. Ezért is igen sokat mondó az a hallgatás, amellyel a megjelent kritikák Eötvös elméletét fogadják ebben a vonatkozásban. Cherbuliez nyíltan leszögezi, hogy elemzésében eltekint ettől a kérdéstől, Julian Schmidt egy fél mondat erejéig megemlíti, hogy Eötvös kiemeli a nemzetiségi eszmét, amely – Schmidt szerint – az államok egyéniségének lényeges elemét alkotja; Radowitz is azt fejtegeti, hogy a nemzetiségi elv a történelmi fejlődés menetéhez kapcsolva az állami élet lelke, Európa jelen korának megkülönböztető sajátossága lehet. Ezek a kijelentések azonban egyáltalán nem csengenek össze Eötvös alaptételeivel és következtetéseivel, ellenkezőleg, azokat közvetve cáfolni látszanak. Ha végiglapozzuk azokat a munkákat, amelyeket az URALKODÓ ESZMÉK eszmetörténeti párhuzamaiként számon tartunk (Laboulaye: L'ÉTAT ET SES LIMITES, Wilhelm von Humboldt: IDEEN ZU EINEM VERSUCH, DIE GRENZEN DER WIRKSAMKEIT DES STAATS ZU BESTIMMEN, John Stuart Mill: ON LIBERTY, Jules Simon: LA LIBERTÉ, Tocqueville: L'ANCIEN RÉGIME ET LA RÉVOLUTION), a nemzetiségi eszmét illetően ismét csak nem találunk Eötvös elképzeléseivel párhuzamba állítható elméleteket.

Paul Bödy JOSEPH EÖTVÖS AND THE MODERNIZATION OF HUNGARY, 1840–1870

című művében felhívja a figyelmet arra, hogy Lord Acton, a XIX. század második felének nagy tiszteletben álló angol liberális történésze Eötvöséhez nagyon hasonló történeti és politikai nézeteket vallott épp a nemzeti eszme tekintetében, hiszen mindkettőn azon a véleményen voltak, hogy *„a korlátlan népszuverenitás és a nacionalizmus arra ráépülő elmélete megsemmisíti az egyén jogait, és korlátlan önkényuralomhoz vezet a modern társadalomban”*.

Lord Acton a NACIONALIZMUS (NATIONALITY) című tanulmányában fejtette ki részletesen álláspontját a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak történetfilozófiai és politikai szerepéről. Jól tudjuk, hogy a magyarországi közvélemény milyen hűvös elutasítással fogadta Eötvösnek az URALKODÓ ESZMÉK-ben meghirdetett nemzetiségi programját, mivel abban a magyar nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések kritikáját látta. Acton nacionalizmuselméletének párhuzamait sem könnyű megtalálni az angol politikai eszmék múlt századi történetében. A viktoriánus Anglia közvéleménye a brit birodalmi eszmét tekintette kiindulópontnak, így a kontinens nemzeti mozgalmainak értékrendjében a legfőbb helyen álló nemzetállami intézmény természetesen nem kerülhetett a gondolkodás fókuszába. Mindemellett az angol kultúra felsőbbségébe vetett hit, az angol politikai és kulturális missziótudat igen erős volt. Az utóbbi évtizedben maga az angol történettudomány kezdi felülvizsgálni azt az igen sokáig általánosan elfogadott nézetet, miszerint az angolszász politikai eszmék történetében a kontinentális értelemben vett kifejlett nacionalizmus elemei hiányoznak, s ott pusztán a patriotizmus értékei domináltak. Ma már tanulmányok sora bizonyítja erős kulturális és politikai nacionalizmus jelenlétét a múlt századi angol politikai gondolkodásban.

Ebben a viktoriánus szellemi közegben Acton már származásánál és neveltetésénél fogva is kissé idegenül mozgott, hiszen ő maga Nápolyban született, apja angol nemesi családból származott ugyan, nevelőapja, Lord Granville, a whig korszak külügyminisztere szintén az angol arisztokráciához köti, de édesanyja családja bajor főnemesi család, s Acton tanulmányait Bajorországban, Münchenben végzi. Az angol, német, francia és olasz nyelvet egyaránt „első nyelvként” használta, a kozmopolitizmus természetes jelenség volt számára. John Nurser 1987-ben megjelent könyvében így jellemzi őt: *„Lord Acton európai volt. Mindenesetre nem volt egészen angol.”* Ehhez a kölcsönös idegenségérzethez hozzájárult katolikus volta, ami a korabeli Angliában, ha nem is a társadalmi életben, de a politikában mindenképpen jelentős hátránynak számított.

Acton a nemzetiségi eszméről, a nemzetállamiság értékeléséről kifejtett gondolatai ugyanúgy kivételt s nem tipikus álláspontot jelenítettek meg a korabeli angol közgondolkodásban, mint ahogy ezt Eötvös esetében is elmondhatjuk Magyarországon. Acton erre vonatkozó nézeteit majd csak az 1940-es évek időszaka fedezi fel, hogy azokat némileg „modernizálva” Actonban a nemzeti eszme szélsőséges változataként értelmezett fasizmus veszélyeit megjósoló látnokot s a nemzeti kisebbségek jogainak védelmezőjét lássák.

Összehasonlíthatjuk Eötvös URALKODÓ ESZMÉI-nek és Acton az 1860-as évek elején írt tanulmányainak, mindenekelőtt a NACIONALIZMUS-nak a történetfilozófiai keretét, amelybe beleágyazták mindkettőn nemzetiségi programjukat. Elméletük lényeges pontjain azonosságokat állapíthatunk meg.

Mindkettejük számára kiinduló tétel az a megállapítás, hogy az egyén modern szabadságának forrása a kereszténység, annak értékei és tanításai, modern politikai fo-

galmaink a keresztény eszmekörből nőnek ki. Mindketten jól érzékelhetően katolikus nézőpontból tekintik át az európai kultúra fejlődését. Acton életművének kutatói egyetértenek abban, hogy pályafutásának ezen első szakaszában a katolicizmus jelenti számára elméleti és politikai tevékenységének legfontosabb motívumát. Szellemi fejlődésére a legerősebb hatást müncheni tanára, Ignaz von Döllinger, a németországi liberális katolikus teológia kiemelkedő alakja gyakorolta. Acton az 1850-es évek elején éveket tölt tanítványként Döllinger házában, kapcsolatuk egészen az 1870-es évek elejéig rendkívül erős marad. Németországból való hazatérése után Acton azonnal, 1858 körül bekapcsolódik a *The Rambler* című angol liberális katolikus folyóirat szerkesztőségének munkájába. 1859 és 1865 között egy írországi katolikus választókörzet whig párti országgyűlési képviselője. Acton az erős, független, univerzális katolikus egyház szellemi és világi hatalmát az egyén szabadságának közvetlen és legerősebb biztosítékának tekintette. Életművének e korszakában bizonyos feszültség mutatható ki whig párti liberális nézetei és a katolikus egyház politikai érdekeit gondolkodásának centrumába helyező álláspontja között. Az egyházi hierarchiával s az azt megszemélyesítő pápai hatalommal való konfliktusai majd csak a liberális katolikus eszméket elítélő SYLLABUS ERRORUM pápai enciklika kibocsátása után kezdődtek 1864-ben. Eötvös számára is a kereszténység eszméi ihlető forrást és az egyén szabadságának biztosítékát jelentik. A protestantizmus történeti szerepének megítélésében – Actonhoz hasonlóan – ő is a fejedelmi önkényuralom megerősítésében látta a hangsúlyt, mindazonáltal Eötvös történetfilozófiai és politikai elveit soha nem kötötte oly szorosan a katolikus egyház aktuálpolitikai érdekeihez, mint ahogy ennek nyomait Acton 1860-as évek eleji írásaiban megtalálhatjuk.

A korabeli Európa fő szellemi-politikai áramlatainak meghatározásában is találkozunk nézeteik. Mindketten egyszerre érvelnek a régi típusú feudális abszolutizmus és az 1850-es évek Franciaországának III. Napóleon-féle új típusú despotizmusa ellen, mely utóbbit a francia liberális-demokrata eszmék megtestesüléseként értelmezik. III. Napóleon véleményük szerint pusztán kiteljesítette azt a két elvet, amely a francia liberális eszmekörben már korábban is létezett: az egyenlőség értékeinek előtérbe állítását a szabadság értékeivel szemben; valamint az állami mindenhatóság elvét az egyénnel szemben. E mindkét típusú abszolutizmussal vitázva az angol liberális alkotmányosságot jelölik meg eszményként, mely az államhatalom korlátozásán keresztül leginkább biztosítja az egyén szabadságát. Az államhatalom korlátozásának elvét még két további elvvel egészítik ki, a decentralizált közigazgatás, a helyi önkormányzatok programjával és a társadalomnak az egyesületi, társasági formában az államhatalomtól függetlenül kibontakozó kulturális, vallási stb. önszerveződésével.

Koruk Európája politikai viszonyainak értékelését illetően mindketten alapelveként vallották, hogy a kor fejlődési iránya a nagy államiség felé mutat, s hogy a nagy államok a civilizáció fejlődésére nézve különlegesen kedvező adottságokkal rendelkeznek.

Mind Eötvös, mind Acton nézeteiben központi jelentőségű szerepet foglal el Ausztria. Ez talán magától értetődő Eötvös esetében, hiszen a magyar liberális mozgalom kezdettől fogva egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Habsburg-birodalom léte az Oroszország expanzív területi ambíciói és a németiség nagy kulturális tömbje közé szorult magyarság számára szükséges védelmet jelent. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei a liberális vezető réteg egy részében megingatták ezt a hitet, s ők majd későbbi emigrációjukban már más utakon kívánták Magyarország helyét biztosítani Európában. Magyarországon azonban a birodalomtól való el-

szakadást hirdető nézetek nem tudtak túlnyomó befolyást gyakorolni. Az 1850–60-as évek fordulóján, az európai hatalmi erőviszonyok átrendeződésének időszakában Acton is megkülönböztetett figyelemmel fordult az osztrák birodalom kérdése felé. Ausztria számára a katolicizmus érdekeinek védelmezője, az egységesülő Németország hivatott vezetője és a német kultúra terjesztője volt Közép-Kelet-Európa kevésbé fejlett népei irányában. Acton a német egyesítés lelkes híve, mégpedig egyértelműen a „nagynémet” elképzeléseket, a katolikus Ausztriát támogatja a hatalmi rivalizálásban a protestáns Poroszországgal szemben.

Acton Ausztriához fűződő viszonya nagyon lényeges szempont nacionalizmusról írott tanulmányának értelmezése kapcsán, ugyanis ahogy Eötvösnél is világosan körvonalazódik, leginkább talán épp a nemzetiségi eszméről írott részekben, hogy az URALKODÓ ESZMÉK megírására konkrét politikai élmények és célok, az 1848-as európai forradalmi mozgalmak s a nyomukban tapasztalható politikai és szellemi elbizonytalanodás ihlették, a közvetlen politikai motívumok Actonnál is kimutathatók. NACIONALIZMUS című tanulmánya először a már említett *The Rambler* című lap utódaként kiadott *Home and Foreign Review* első számában jelent meg 1862 júliusában. A *The Rambler* 1859-től kezdve folyamatosan figyelemmel kísérte a francia–olasz–osztrák háború eseményeit, az azt követő ausztriai belpolitikai válságot. Acton könyvtára, amelyet ma a Cambridge University Library őriz, tucatjával tartalmazza az ebben az időszakban Ausztriában megjelent röpiratokat. Minden bizonnyal Ignaz von Döllinger ébresztette fel tanítványában az Ausztria iránti érdeklődést, hiszen például már Acton 1850. júniusi Münchenbe érkezését követően augusztusban Döllinger magával viszi Ausztriába, melyet később Acton több útja is követ. A *The Rambler* szerkesztésének időszakában Acton már nagyon tudatosan fordult Ausztria politikai viszonyainak vizsgálata felé. Szerkesztőtársával, Richard Simpsonnal folytatott levelezéséből tudjuk, hogy párhuzamosan dolgozott a lap aktuálpolitikai rovatában megjelent ausztriai helyzet-elemzéseken és a nacionalizmusról szóló írásán. Nem véletlen tehát, hogy tanulmányában néhány bekezdésben külön is kitér Ausztriára. Bizonyítja ezt az is, hogy könyvtárában az Ausztria belső viszonyaival foglalkozó egyik politikai röpirat belső borítóján Acton kézírásával feljegyezve megtaláljuk NACIONALIZMUS című tanulmányának alap gondolatát: a nemzetiségek a szabadság akadályát jelentik, mivel az egyéni szabadságot kollektív függetlenségként értelmezik. Ahogy Eötvössel kapcsolatban is megfogalmazódott a vele foglalkozó szakirodalomban, hogy programja túlságosan is a Habsburg-birodalom fenntartásának igényéhez szabott, úgy Acton életművének igen kritikus elemzője, Hugh Tulloch is kifejtette: Acton elsősorban azért érvel a nacionalizmus ellen, mert az a katolikus egyházra nézve jelent veszedelmet, s az uniformizmus ellenében a különbözőség iránti óhaját a soknyelvű osztrák–magyar birodalom csodálata táplálta. Ezen megfogalmazások túlságosan leegyszerűsítőek, de az kétségtelen, hogy Ausztria nagyhatalmi helyzetének helyreállítása, a birodalom szervezetének megújítása, a neoabszolutista berendezkedés alkotmányos átalakítása mindkettejük számára megoldandó kérdés és feladat volt – ennek nyomát politikai filozófiájukban is megtalálhatjuk.

Acton NACIONALIZMUS című tanulmányában a korabeli nemzettudatnak két típusát különíti el: a franciát és az angolt. A franciát úgy jellemzi, mint a közös nyelven, a közös származás hitén, természeti, faji tényezőkön alapuló identitástudatot, mellyel szemben az angol a történeti összetartozás jelentőségét, a politikai és erkölcsi kohéziós

erőket hangsúlyozza és képviseli. Célja a francia típus bírálata, melynek keretében kritikájában többféle elemet ötvöz össze.

Mindenekelőtt határozottan elutasítja az etnikai, nyelvi, kulturális tényezőkre alapozott nemzetkonceptiót. Ebben a vonatkozásban persze nem helytálló kritikájának élett a francia nemzettudatra irányoznia, hiszen a modern francia nemzet programja a XVIII. század végén elsősorban nem nyelvi, kulturális egységként fogalmazódik meg. A francia nemzet mindenekelőtt a népszuverenitás legitimációs elvén alapuló új típusú politikai közösséget testesített meg. Igaz ez még akkor is, ha a nyelvi nacionalizmus elemei már a francia forradalom idején is jelentkeztek.

Acton kritikája azonban kiterjedt a nemzet mint emez új típusú politikai integrációs forma kritikájára is. Az 1860-as évek elején született más munkáiban általánosabb formában is kifejti a modern politikai legitimáció legfőbb elemévé vált népszuverenitás elvének bírálatát, ez adja a demokrata elvekkel és mozgalmakkal szembeni fellépésének alaprétégét. Ebben az összefüggésben hangsúlyozza, hogy *„a múlt hatalmától megszabadult népfeltség eszméje egy, a történelem politikai hatásától független nemzet eszméjét segítette világra. Az állam és a múlt autoritásának visszautasításából született”*. E megállapítás egy részét azonnal vitathatjuk, hiszen a francia nemzettudat épp az állam intézményében megtestesülő állampolgári közösséget tekintette kiindulópontjának, de ezt a politikai közösséget az állampolgári egyenlőség és a népszuverenitás elve alapján a feudális típusú államhoz kötődő rendi nemzettudattal való tudatos szakítás útján definiálta, ebben az értelemben a múlt autoritásának visszautasítása valóban lényegi elemét képezte. Acton kritikájának fókuszába *„a nemzeti egység demokratikus felfogás szerinti abszolút jogát”, „a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapuló”* nemzeti elvet helyezte, mely a demokratikus egyenlőség elvének legveszedelmesebb megjelenési formáját jelentette számára. Ezzel az egyenlőség- s annak nyomában járó egyenlősítő törekvésekkel szemben Anglia – Acton értelmezésében – *„a nemzeti szabadság liberális követelését”* testesíti meg. A francia nemzettudat kapcsán kifejtett gondolatai tehát szorosan kapcsolódnak a liberális és a demokrata elvek szembeállításán alapuló általánosabb történetfilozófiai és politikai nézeteihez.

A történettudomány által a modern európai nemzettudat két típusaként számon tartott nyelvi-kulturális nemzettudat, illetve az állam közösségére épülő politikai nemzettudat egyikét sem tartja Acton elfogadhatónak. A nemzetiség érzelméről mint természet adta érzelemről beszél, amelyet az ókorban a nemzetek közötti földrajzi elszigeteltség, a vallási és kulturális különbségek tápláltak. Az európai keresztény civilizáció azonban ezeket a különbségeket nagymértékben csökkentette, ami természetesen nem járt együtt a nemzeti érzelmek megszűnésével. Acton értékelése szerint a modern nacionalizmus legfőbb tévedése és bűne az, hogy a nemzetiségi érzést politikai ideológiává transzformálja, s a nemzeti egységeket a politikai-állami szerveződés alapegységeivé kívánja tenni: *a nacionalizmus „... végül olyan teljes és konzisztens elméletté állt össze, amely szerint az állam és a nemzet határainak egybe kell esniük”*. Acton nacionalizmus-kritikájának első számú célpontja a nemzetállami eszmény.

A népszuverenitás elvén nyugvó nemzetállam természetszerűleg az egyénnek az elvont kollektív akaratot megtestesítő állammal szembeni teljes alárendelését vonja maga után – szól Acton alaptétele –, így a nemzetállam minden eddiginél korlátlanabb abszolút államhatalom csiráit hordozza magában. Mindez nemcsak az egyén, hanem a többségi nemzet mellett ugyanabban az államban, számszerű kisebbségben élő nemzetek, etnikai csoportok alávetését is jelenti, mivel az uralkodó nemzettel a többi nem-

zet nem lehet egyenrangú, hiszen akkor az állam nem lenne „nemzeti”. *„A nemzeti jogok legnagyobb ellensége a nacionalizmus modern elmélete”* – összegzi véleményét. Acton elismeri, hogy az európai történelem során kialakulhattak nemzetállamok oly módon, hogy a meglévő államkeretek között kulturális-nyelvi egységesedési folyamat lejátszódhatott – bár ezt sem tartja kedvező és kívánatos jelenségnek –, de azt a lehetőséget, hogy a nacionalizmus nemzetállami eszményének megfelelően átszabják Európa államhatárait, kategorikusan elutasítja: *„Egy állam az idők során megteremthet egy nemzetet, de hogy egy nemzet államot alkosson, ez ellentmond a modern civilizáció természetének.”*

A nemzetállamisággal szemben Acton a több népet magukban foglaló birodalmakat állítja a figyelem középpontjába, melyekben – mint kifejti – a nemzetiség elve fontos, de nem uralkodó szempont, s ahol a nemzetek együtt, elnyomás nélkül élhetnek. A birodalom politikai szférája az egység szférája, ahol a nemzetiségi különbségek és sajátos szempontok nem játszhatnak döntő szerepet, a nemzetiségi sajátosságok ápolásának, kiteljesítésének érvényesülési terepe a társadalom önszerveződése lehet az egyesületek, vallási felekezetek, oktatási intézmények stb. formájában. Hasonlóan ahhoz, ahogy a különböző felekezetek egymás mellett élhetnek egy állam keretein belül, a nemzetek között is megteremthető ez a harmónia. Ugyanakkor Acton kitér arra is, hogy egy birodalom fennállása nem teremti meg automatikusan ezt a harmóniát, ahogy Anglia sikeresen oldotta meg ezt a feladatot, addig az Ausztria esetében még a jövő nyitott kérdése. A birodalmi centralizáció és az azt ellensúlyozó közigazgatási autonómia elvének erőterében biztosítható a nemzeti sokszínűség és annak hordozója, az egyén szabadsága. A nacionalizmus helyett ajánlott *„megosztott patriotizmus”* viszonyai között épp a különböző nemzetek léte jelentheti a leghatásosabb gátat az állami hatalom túlterjeszkedése ellenében. Az ugyancsak a Cambridge University Libraryben őrzött kéziratos feljegyzéseiben többször is visszatér az a gondolat, hogy a nemzetiségi mozgalmak öntudatlan reakciót jelentenek az állami hatalom növekedésének tendenciájával szemben, melynek visszaszorításában fontos szerep vár rájuk. Ebben a formájában a nemzeti eszme immár nem az egyén szabadságát korlátozó s így a civilizáció fejlődését gátló tényező, amint az Acton nézetei szerint a nemzetállami formában elkerülhetetlen, hanem épp az egyéni szabadság egyik legfontosabb biztosítója: *„Míg az egység igénye a despotizmus és a forradalom fészkévé teszi a nemzetet, a szabadelvűség az önkormányzat védőbástyájául állítja, és az állam túlzott hatalmával szembeni legfőbb korlátnak tekinti.”*

Acton végkövetkeztetése az, hogy a nacionalizmus elmélete történelmi visszalépésnek tekinthető a civilizáció menetében. Nem a nemzetek, hanem az államok a modern politika alapegységei, s a nemzetállami formával szemben a birodalmak kedvezőbb keretet nyújtanak az emberi haladás és szabadság értékeinek megőrzéséhez. Megítélése szerint a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség kivívásának ügye csak rövid időre léphetett szövetségre egymással, mivel az igazi szabadelvűség a nemzetállami programmal nem egyeztethető össze.

Eötvös URALKODÓ ESZMÉK-ben kifejtett nézeteit összegezve az Actonéhoz nagyon is sok ponton illeszkedő elmélet körvonalai bontakoznak ki. Eötvös is azt vallja, hogy a nemzetiség a népek természet adta különbözősége, az etnikai-nemzetiségi csoportok az emberi együttélésnek természetes, eredetükben vérségi kötelékeken alapuló társadalmi formái. Identitásuk hordozói a múltban a közös eredet mítosza, közös nyelv, vallás, történelmi emlékek és a földrajzi elszigeteltség voltak. A kereszténység univerzalizásra törekvő szelleme azonban kultúránkban, hagyományainkban jelentősen köze-

litette egymáshoz az európai népeket. Színre lépésével kialakul a modern egyéniség, az egyén leválik tradicionális közösségeiről, s ez a nemzetiségi közösséghez való kötődés lazulását is eredményezi. Az individuum válik a történelem főszereplőjévé, s nem a nemzetiségi kollektívum, a nemzetiség megszűnik a társadalom politikai integrációs tényezője lenni, az egyén magánéleti szférájába szorul vissza, hasonlóan a szabad vallásgyakorlat modern értelmezéséhez. A társadalmi integráció fő intézménye az európai civilizációban az állam, az állam intézményét a nemzetállami eszmény jegyében a nemzetiségi elvre alapozni egy korábbi történeti állapothoz való visszatérést jelentene. Eötvös tehát Actonhoz hasonlóan bírálja a modern nacionalizmus alapteteleit: a nemzetnek mint a népszuverenitás elvére épülő legfőbb politikai közösségi formának a fogalmát és a nemzetállami ideált. Ő is kifejti, hogy az államhatalom nemzetiségi elv szerinti átszervezése korlátozná az egyén szabadságát, a népfenség elve alapján érvényesülő többség uralma magában foglalná a többségi nemzet uralmát is a többi fölött. Ezzel szemben Eötvös programként a nemzetiségi eszme „depolitizálását” javasolja: a nemzetiség szférája nem a politika s nem az állam, hanem a centralizált államhatalomtól független helyi közigazgatási autonómia, az oktatás, az egyén egyesülési, vallásgyakorlási szabadsága. Ilyen államberendezkedés mellett – jelenti ki Eötvös is – a nemzetiségi érzelmek és törekvések az állami túlhatalom üdvös és hasznos ellensúlyai lehetnek. Gondolatmenete mindvégig jól érzékelhető módon birodalmi keretekben mozog.

Mindez még akkor is a legnagyobb mértékben alátámasztaná Paul Bödy álláspontját, ha – mint írja – kettejük között közvetlen hatást nem lehetne kimutatni. Ez azonban nem így van, nem pusztán a kor problémáinak azonos csoportjára való érzékenységből eredő eszmetörténeti párhuzammal állunk szemben: a Cambridge University Libraryben őrzött Acton-hagyaték vizsgálata nyilvánvalóan bizonyítja azt a meglepő s eddig ismeretlen tény, hogy Acton olvasta és gondolatainak formálásában, természetesen más alkotókkal és művekkel együtt, felhasználta az URALKODÓ ESZMÉK-et.

Személyes találkozásról kettejük között nem tudunk, bár ennek földrajzi akadálya nem lett volna, mivel Acton 1850 júniusában érkezett Döllinger müncheni otthonába, Eötvös pedig 1849–50 telét töltötte Münchenben, majd 1850 nyarán a várostól az egyórányi vasútra fekvő Tutzingban telepedett le, s itt tartózkodott 1850 decembereig. Azonban arról sincs tudomásunk, hogy Eötvös és Döllinger között létrejött volna bármiféle közvetlen kapcsolat, sőt Eötvös Lónyay Menyhérthez írt 1866. október 2-i levele, amelyben kifejti, hogy Bluntschli Heidelbergbe költözése és Görres halála óta nem ismer senkit a müncheni egyetemen, s levelezésben sem áll senkivel, kifejezetten cáfolja ezt a lehetőséget. Ennek ellenére szinte teljes biztonsággal feltételezhető, hogy Döllinger volt az, aki felhívta Acton figyelmét az URALKODÓ ESZMÉK-re. Acton a későbbiekben szenvedélyes könyvgyűjtővé vált, könyvtárában sok más osztrák és magyar vonatkozású könyv mellett megtalálható az URALKODÓ ESZMÉK eredeti német kiadásának mindkét kötete.

Hogy olvasta is a munkát, s nemcsak jó diákként megvette, bizonyítják kéziratos feljegyzései. Az 1850-es évek végéről származó jegyzetfüzeteiben a föderalizmus, a nemzeti karakter, a nemzetiségi problémák címszavaknál többször is rögzíti Eötvös nevét, de sajnós kifejtett megjegyzések nélkül. A *The Rambler* szerkesztésének idejéből fennmaradt cédulák között például a tervezett – nem feltétlenül maga által írt – cikkek listájában a következő bejegyzést találjuk: „Hungary, political or literary. Eötvös („Ma-

gyarország, politikai vagy irodalmi. Eötvös”). Hasonló témájú cikk a lap hasábjain végül is nem jelent meg. A könyvtárában fellelhető köteteket kézbe véve ceruzás margószéli vonaljeleiből (margószéli szöveges jegyzeteket csak nagyon ritkán készített) is következtethetünk arra, érdeklődését mi keltette fel leginkább. Igen árulkodó például az, hogy a mű első kötetének tartalomjegyzékében felfedezhetők e ceruzás jelölések a három, nemzetiségi kérdéssel foglalkozó 3., 5. és 7. fejezet mellett, és csakis ezek mellett. A mű főszövegében az első kötetben egészen a 8. fejezetig találunk egyenletesen vonaljeleket, a második kötetben viszont csak az utolsó, összefoglaló fejezet őrzi Acton keze nyomát.

Az URALKODÓ ESZMÉK külföldi visszhangját oly gondosan összegyűjtő Concha Gyöző is megállapította, hogy a mű angolai recepciójáról igen keveset tudunk. Igaz ez annak ellenére, hogy Pulszky Ferenc erőfeszítései nyomán – ahogy azt Czigány Lóránt A MAGYAR IRODALOM FOGADTATÁSA A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN, 1830–1914 című műve is említi – A FALU JEGYZŐJÉ-nek angol nyelvű kiadása már 1850-ben megjelent Angliában, tehát Eötvös nem lehetett teljesen ismeretlen a művelt angolai olvasókörzség számára. Mindemellett a nyelvi akadályok és az angol közvélemény még ekkor is jól érzékelhető katolicizmusellenessége magyarázatot adhat az URALKODÓ ESZMÉK visszhangtalanságára. Az már köztudott, hogy a *Westminster Review* 1855-ös évfolyamában megjelent egy rövid ismertetés az URALKODÓ ESZMÉK-ről, ezt most kiegészíthetjük azzal, hogy Acton is hangot adott elismerésének a *The Rambler* 1861. szeptemberi számának AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG című írásában (az írás szignó nélkül jelent meg, de Acton szerzősége bizonyítottan tekinthető), melyben az URALKODÓ ESZMÉK-ről a következőket írja: „A legjobb létező cáfolata volt a demokratikus liberalizmus elvének, s nagyszerű védelme a hatalom korlátozása elvének.” A cikkben Acton Eötvöst Deákkal egyetemben mint őszinte meggyőződésű katolikus és politikájukat a történeti jogra alapozó konzervatív politikusokat állítja az angol közvélemény elé, akik jellemüket és képességeiket tekintve nem szorulnak koruk egyetlen államférfija mögé sem. Külön kiemeli az URALKODÓ ESZMÉK gondolataiból a többségi szuverenitás és az állami mindenhatóság elvének kritikáját, amellyel szemben Eötvös az erkölcsi egyeniségek, köztük a nemzetek autonómiáját vallja, így – folytatja Acton – az egyén jogaihoz hasonlóan minden nemzetiség jogai, szabadsága és önállósága az állam hatalmát korlátozó tényezővé válik.

De nem az URALKODÓ ESZMÉK az egyetlen Eötvös-mű, amely fellelhető Acton könyvtárában, megtalálhatjuk ott az 1859-ben megjelent AUSZTRIA HATALMÁNAK ÉS EGYSÉGÉNEK BIZTOSÍTÉKAI (DIE GARANTIEN DER MACHT UND EINHEIT OESTERREICHS) című röpiratának német kiadását is. Figyelmét erre a munkára valószínűleg 1859-es őszi útja során hívták fel Ausztriában. Eötvös Széchenyi Istvánhoz 1859. április 7-én írott levelében szembeállítja a röpiratot fogadó magyarországi „legnagyobb ingerültséget” a bécsi és németországi kedvező visszhanggal, Acton utazási naplója megerősíti Eötvös kijelentését. Többször is idézi Bernhard Meyert (a RÜCKBLICK szerzőjét), akivel még müncheni tartózkodása idején ismerkedett meg az 1850-es évek elején, amikor Meyer németórákat adott Actonnak. Meyer Eötvös munkáját nagyszerűnek nevezte, ami – jegyzi fel Acton – Bach nagy csodálójától igen figyelemreméltó. Meyer értékelése szerint helyes Eötvös azon törekvése, hogy a tartományok sajátosságait s részben – teszi hozzá – saját kormányzatukat is megőrizték, de a birodalom egységének nagy célját nem szabad szem elől téveszteni, s azt meg kell valósítani. Helyteleníti Eötvös ama javaslatát, hogy a birodalmat alkotó részeket három csoportba:

szláv, német és magyar tartományok csoportjába osszák, mivel az a német elemet teljesen „megsemmisítené” a birodalomban. Acton saját álláspontját jegyzetfüzetében a következőképp rögzíti: a Meyer neve alatt megjelent, de valójában inkább közvetlenül Bach nézeteit tükröző RÜCKBLICK röpirat – Meyer saját programját kifejtő cikke a *Historisch-Politische Blätter für das Katholische Deutschland* című folyóirat 1859-es évfolyamában – és Eötvös röpirata között található „az igazság Ausztriáról”.

Acton mindenesetre beszerezte a röpiratot, s el is olvasta, mutatják ezt ceruzával húzott vonalai. Kitüntetett figyelmet szentelt a mű 6. fejezetének, melynek címe: VALÓBAN ELLENTÉTBEN ÁLL AZ EGYES NÉPEK NEMZETISÉGI JOGOKRA VALÓ TÖREKVÉSE AZ OSZTRÁK ÁLLAM BIZTONSÁGÁVAL ÉS HATALMÁVAL? Ebben a fejezetben találjuk ugyanis a legtöbb vonalbejelölést. E kötet tartalmaz szöveges megjegyzést is. Egyrészt a mű 19. oldalán Eötvös a jelen állapotot jellemezve kifejti, hogy a bécsi kormány a teljes passzivitással, az együttműködési készség teljes hiányával kell hogy szembenézen. Ezt Acton igen lényeges gondolatnak találhatta, mivel a lap aljára feljegyezte: „without resistance but without support” („ellenkezés nélkül, de támogatást sem élvezve”). A röpirat 71. oldalán pedig a következő bejegyzés fedezhető fel: „In Austria they ask what nationality shall prevail; whereas not nation, but state ought to”, azaz „Ausztriában azt kérdezik, mely nemzetiség fog uralkodni, miközben nem nemzetnek, hanem államnak kellene azt tennie”.

Eötvös röpirata az 1850-es években már korábban is kifejtett programjának nyomvonalán halad, elfogadva kiindulópontként az összbirodalmi szemléletet. Hangsúlyozza, hogy amíg a múltban a birodalom legitimitációja a dinasztikus kapcsolatokon alapuló perszonalunió nyugodott, addig a jelenben ezek a kapcsolatok már nem biztosíthatják a birodalom nagyhatalmi állását és belső szilárdságát. Ugyanakkor az állam egységének új szervezetét csak a történelmi jog és az eddigi történelmi fejlődés alapjaira lehet ráépíteni, ezért kudarcra ítélt az 1849 utáni neoabszolutista kísérlet, amely a tartományok s a közejük besorolt Magyarország történelmi különállásának teljes megszüntetésére és az abszolutisztikus kormányzati rendszer visszaállítására tett kísérletet. Eötvös szerint a birodalom egységének megerősítése csakis az alkotmányosság elve alapján képzelhető el, a birodalom közös ügyeit, a külügyeket, hadügyeket, pénzügyeket, a kereskedelmet összbirodalmi parlament és felelős birodalmi kormány hatásköre alá kell rendelni, míg az ezen a körön kívül eső ügyekben az újra életre hívandó tartományi törvényhozó testületeknek és végrehajtó tisztviselőiknek kell teret engedni, a tartományok számára közigazgatási autonómiát biztosítani. Ebben az esetben, véleménye szerint, a történelmi jogra alapozott nemzetiségi igényeket – így a Magyarország birodalmon belüli különállására vonatkozó követeléseket is – a korlátozott tartományi autonómia keretein belül ki lehet elégíteni, a különböző „nem történelmi” nemzetiségek számára pedig a községi autonómia intézményén belül biztosítható az anyanyelvhasználat joga. Eötvös hangsúlyozza, hogy Magyarország nem igényelhet megkülönböztetett jogi státust a birodalom többi tartományához képest, ugyanakkor elismeri, hogy Magyarország a tartományok effajta felépítése mellett is lakosságának számát és területét tekintve túlsúllyal rendelkezne, bár véleménye szerint ezt az örökös tartományok gazdasági fejlettsége némileg kiegyenlítené.

Acton könyvtárában megtalálható az OESTERREICHS POLITIK IN ITALIEN UND DIE WAHREN GARANTIE SEINER MACHT UND EINHEIT című, 1859-ben Bécsben megjelent röpirat, amely címében is Eötvös röpiratára utal, s mely annak kritikájaként jelent meg. Szerzője szerint Eötvös művének legfőbb hiányossága abban áll, hogy miközben dicsőíti a tartományi alkotmányok történetiségét, nem ismeri el, hogy az összbirodal-

mi centralizáció tendenciája legalább oly régóta érvényesül a birodalmi politikában, mint az egyes részek különállási igénye, s a birodalom egységének megteremtése a jelenben is a legfőbb feladat, amelynek minden más politikai célt alá kell rendelni. Acton szöveges bejegyzése a röpirat hátsó belső borítóján mutatja, hogy egyetértett a kritikával: Az egy nemzetiséget magukban foglaló államok erejüket a hazafiúi odaadásra építhetik, háborúban támaszkodhatnak a lelkes önkéntesekre, azaz a nemzeti mozgalom erejére. A többnemzetiségű államban ez lehetetlen, épp ezért itt ellensúlyként szükséges az állam szervezetének centralizációja, következőképpen több nemzetiség együttélése egy állam keretén belül önmagában egyáltalán nem igazolja a decentralizációra törekvést. Acton kéziratos feljegyzései között rögzítette egy Ausztriáról szóló tervezett, de el nem készült cikk vázlatát, ebben a következő olvasható: „*Theory of legitimate centralization, against Eötvös*” („*A legitim centralizáció elmélete, Eötvös ellen*”).

A *The Rambler* 1861. szeptemberi számának cikkében Acton néhány mondat erejéig kitér Eötvös röpiratára is. Tévesen úgy értékeli Eötvös programját, mintha az a birodalom nemzetiségi elv szerinti felosztására tenne javaslatot, Acton az osztrák birodalom politikai szervezete alkotmányos átalakításának centrumába az összbirodalmi parlamentet kívánta állítani. Bár az osztrák politikusokról igen csipős megjegyzéseket tett mind magánfeljegyzéseiben, mind cikkeiben, mégis volt egyetlen olyan osztrák politikus, akit legalább a nyilvánosság előtt nem támadott, s az a birodalom alkotmányos liberális centralizációjának programját meghirdető Schmerling. Mindamellett általános szinten bírálta a kontinentális liberális pártok, így az osztrák liberálisok egyoldalú centralizációs programját, mely mellé, Acton véleménye szerint, ellensúlyként a közigazgatási decentralizáció elvét is alkalmazni kell az állami túlhatalom megakadályozása érdekében. A közigazgatási decentralizáció elvét vallja Ausztria vonatkozásában is, de a birodalom tartományi autonóm egységekre való felosztását elhibázottnak tekintette.

Acton levelezésében, könyvtárában, kéziratos feljegyzéseiben nem találjuk annak jelét, hogy ismerte volna Eötvös 1860-ban németül, majd egy évvel később magyarul is megjelent röpiratát, a *MAGYARORSZÁG KÜLÖNÁLLÁSA NÉMETORSZÁG EGYSÉGÉNEK SZEMPONTJÁBÓL (DIE SONDERSTELLUNG UNGARNS VOM STANDPUNKTE DER EINHEIT DEUTSCHLANDS)* című munkát. Csak valószínűsíthetjük, hogy A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpirattal együtt létezéséről tudomást szerezhetett, hiszen a *The North British Review* 1866. márciusi számában M. E. Grant Duff, akit Acton személyesen is ismert, több munkáról szóló összefoglaló recenziójában említést tesz mindkét műről, bár néhány mondatnyi terjedelemben csak Eötvös 1860-as röpiratára tér ki. (Erre az adatra, bár csak A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpiratot említve, Frank Tibor hívja fel a figyelmet *THE BRITISH IMAGE OF HUNGARY, 1865–1870* című munkájában.) A *Home and Foreign Review* megszűnte után Acton közreműködött ennek a folyóiratnak a kiadásában, feltehetően, hogy olvasta is. Ez az 1860-as röpirat a német egyesítés ügyét illetően jóval közelebb állt Acton álláspontjához, hiszen Eötvös 1859-es röpirata Ausztria és Németország különállásának alaptételéből indult ki, míg az utóbbi munka érvelésének fő szálát épp a nagynémet egyesítés politikai követelményei és következményei alkotják. Ugyanakkor Magyarországot illetően a perszonáluniós viszonyhoz mint jogalaphoz való visszatérés Magyarországot–Ausztria viszonyában, amelyet Eötvös meghirdet, Acton számára elfogadhatatlan volt. E perszonáluniós álláspontot képviselte a magyar liberális politikai elit az 1861-es országgyűlésen is. Amint már említettük, az Ausztriában és Magyarországon lezajlott politikai mozgalmakról az 1850–60-as évek fordulóján a *The Rambler* folyamatosan tájékoztatta olvasóit, a már többször idézett 1861.

szepemberi cikkben Acton is részletesen szól a magyar országgyűlésről. Deákról és Eötvösről irt elismerő szavai ellenére is programjukat határozottan elutasítja. Részletesen kitér Eötvös május 17-i országgyűlési beszédére. Ebben Eötvös, legutóbbi röpirata gondolatmenetét követve, kifejti: az Ausztria vezetésével létrejövő nagynémet egység lehetetlenné teszi a Habsburg-birodalom centralizált államként való létezését, mivel ezen egységben csak a birodalom német tartományai vehetnek részt. Épp Ausztria németországi hatalmi ambíciói igénylik azt, hogy a birodalom eredeti perszónaluniós legitimitációját újra elismerjék, s lemondjanak az egységes birodalmi eszményről. Ezzel Acton értelmezésében Eötvös szembefordult saját, az URALKODÓ ESZMÉK-ben kifejtett nézeteivel, feladta elméletének konzervatív-történeti alapját: „*elismerve minden nemzetiség jogát arra, hogy önmagát politikai egységként kormányozza, a nemzet természeti és fiziológiai tényezőkre épített meghatározását fogadta el a történeti és politikai definícióval szemben. Az ő nemzete a rokonság terméke, s nem az államé. Ez a történelem és a tradíció legteljesebb tagadása, a legnagyobb mértékig demokratikus eszme*”. Súlyos vádak ezek Acton tollából, s nem is igazolhatók, hiszen a birodalom kívánatos politikai intézményrendszerére vonatkozó nézeteik közötti eltérés sokkal inkább a történeti jog másfajta értelmezéséből származik (Acton a fennálló egységes birodalmi szerkezetet tekinti legitimnek s egyetlen lehetséges kiindulópontnak, míg Eötvös, újra csatlakozva a magyar liberális mozgalom fő áramlatához, az 1848-ban törvényesen létrejött viszonyokat nevezi a történeti jog kiindulóállapotának), mintsem a történeti jog és az azt tudatosan félretevő nemzeti legitimitáció különbségéből. Eötvös a perszónalunió programjának támogatásával valóban elfogadta a magyar liberális nemzeti mozgalom követeléseinek leglényegesebbikét, de az egységes nemzetállamiság megteremtésére irányuló nyelvi és államnacionalista törekvések józan kritikusa maradt a továbbiakban is, mutatják ezt az 1868-as nemzetiségi törvény keze nyomát viselő előmunkálatai. Acton Eötvös nézeteiben fordulatot feltételező kijelentései ugyanakkor bizonyítják azt a feltételezést, hogy Acton az általa kívánatosnak tekintett nemzetiségi eszme képviselőjeként tartotta számon Eötvös elméletét az 1850-es években.

Acton Ausztria iránti érdeklődésének intenzív szakasza az 1858 és 1862 közötti időszak, ezután figyelme ebben az irányban mintha gyengülne. Hozzájárult ehhez a folyóirat-szerkesztői munka nem teljesen önkéntes feladása is, mivel a liberális szellemiségű *The Rambler* és *Home and Foreign Review* az angliai hagyományörző katolikus körök állandó támadásainak ösztüzében állt. Acton 1862 után önálló írást Ausztriáról már nem jelentet meg, levelezésében is csak nagyon kevés utalást találunk erre vonatkozóan. A továbbiakban is szép számmal vásárolt Ausztriával és Magyarországgal kapcsolatos kiadványokat, további Eötvös-művel azonban nem találkozunk. Eötvös neve később is felbukkan Acton levelezésében, mégpedig az első vatikáni zsinat körüli időszakban, amikor Acton 1870-ben római tartózkodása alatt igyekezett a pápai csalhatatlansági dogma zsinati ellenzékének ellenállását ösztönözni, s közvetíteni a zsinati kisebbség és a zsinat ideje alatt is Münchenben tartózkodó, de az ott történeteket folyamatosan figyelemmel kísérő Dollinger között. A magyarországi főpapság is e kisebbséghez tartozott, Acton Haynald Lajos kalocsai érsekkel, de különösen Strossmayer vukovári püspökkel igen szoros baráti viszonyba került. Eötvös katolikusautonómia-tervei megvalósítási kísérletének időszakában a magyar püspöki karban Haynald Lajossal tartott fenn szoros kapcsolatot, a zsinat időszakában is mint vallás- és közoktatásügyi miniszter közvetített a kormány és a klérus között. Haynald Lajoson keresztül így Acton is igen jól tájékozott volt a magyar kormány álláspontját illetően,

ezek a feljegyzései azonban közvetlenül Eötvös személyéhez vagy tevékenységéhez már nem kapcsolódnak.

Az utóbbi években Lord Acton esszéi az addigi teljes ismeretlenségből kiemelkedve hirtelen nagyon divatosak lettek Magyarországon, anélkül azonban, hogy maga a teljes életmű, az adott esszék történeti háttere is ismertté vált volna. Pedig ezek felkutatása éppen Magyarországon igen érdekes lehet, hiszen az osztrák birodalom legitimitációjának megerősítése, szerkezetének alkotmányos átalakítása az 1860-as évek elején központi jelentőségű kérdés Acton számára. Ezért fordul figyelmé Magyarországra felé is. A demokratikus és nacionalista eszmékörrel szembeni elméleti állásfoglalásait a maguk teljességében csak az ugyanabban az időben született aktuálpolitikai cikkeivel összevetve értelmezhetjük. Jól mutatja ezt Eötvös életműve iránti érdeklődése is, melyben összefonódik az elméleti gondolkodó teljesítményének és rokon eszméinek elismerése a politikus programjának egyértelműen a birodalmi centralizáció nézőpontjából való megmérettetésével. Álláspontjának áttekintése mutatja azt is, hogy Eötvös életművének európai recepcióját még távolról sem ismerjük minden részletében.

Felhasznált irodalom

Eötvös József életművének európai recepciójára vonatkozóan lásd: Concha Győző: EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFOLDI KRITIKA. *Budapesti Szemle*, 1908. 134. k. 187–212., 374–391. o., 135. k. 91–113. o.; külföldi tudósok Eötvös Józsefhez intézett levelei az URALKODÓ ESZMÉK-ről: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár; Paul Bödy: JOSEPH EÖTVÖS AND THE MODERNIZATION OF HUNGARY, 1840–1870. New York, 1985. 70., 126. o.; Czigány Lóránt: A MAGYAR IRODALOM FOGADTATÁSA A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN, 1830–1914. Bp., 1976.; Tibor Frank: THE BRITISH IMAGE OF HUNGARY, 1865–1870. Bp., 1976. 185. o.

A Lord Actonnal foglalkozó gazdag szakirodalomból a cikk a következő műveket érintette: John Nurser: THE REIGN OF CONSCIENCE. INDIVIDUAL, CHURCH, AND STATE IN LORD ACTON'S HISTORY OF LIBERTY. New York–London, 1987. 1. o.; Hugh Tulloch: ACTON. London, 1988. 25. o.; G. E. Fasnacht: LORD ACTON ON NATIONALITY AND SOCIALISM. Oxford, 1949.

Az URALKODÓ ESZMÉK általam használt kiadása: A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLAMRA. Bp., 1981. Eötvösnek Lónyay Menyhérthez, illetve Széchényi Istvánhoz írt levele: Eötvös József: LEVELEK. Bp., 1976. 472., 295. o. Acton tanulmánya megtalálható ESSAYS ON FREEDOM AND POWER. Meridian Books. New York, 1956. kötet 141–170. oldalán, a közölt idézetek AZ ANGOLSZÁSZ LIBERALIZMUS KLASSZIKUSAI (I. k. Bp., 1991) című kötetből származnak (fordította: Horkay Hörcher Ferenc): 128., 139., 137., 150., 144., 141. o. Acton kéziratok hagyatékának idézett részei: Cambridge University Library Acton Add. 5752 Acton's Notebook for 1857 and 1858. 117. o.; Add. 5528 Collections of Notes from Acton's Connection with *The Rambler* 181–185., 173. o. Acton könyvtárának katalógusa: CAMBRIDGE UNIVERSITY LIBRARY BULLETIN (EXTRA SERIES). ACTON COLLECTION. 1–4. k. Cambridge, 1908–1910. Acton és Richard Simpson levelezésének kiadása: THE CORRESPONDENCE OF LORD ACTON AND RICHARD SIMPSON (ed. Josef L. Altholz and Damian McElrath) 1–3. k. Cambridge, 1971–1975.

Az URALKODÓ ESZMÉK-ről Angliában megjelent korabeli rövid ismertetés: *Westminster Review*. New Series 7 (1855) 230–231. o. Acton értékelése a műről: *The Rambler*, 1861. szeptember. 416. o., ugyanitt szól Eötvös 1859-es röpiratáról is; Eötvös 1861-es országgyűlési beszédéről: uo. 421. o. M. E. Grant Duff ismertetése Eötvös 1860-as röpiratáról: *The North British Review*. New Series 5 (1866) március. 92. o.